

**Тенденции в развитието на агро-бизнеса и селското стопанство в страните от
Централна и Източна Европа и бившите съветски републики**

Автор: Johan F. M. SWINNEN

Katholieke Universiteit Leuven and Centre for European Policy Studies (CEPS)

*Доклад, представен на конференция на ЕБВР/FAO “Инвестиции в агро-бизнеса и
аграрния сектор в Централна и Източна Европа и бившите съветски републики“,
Будапеща 20/21 март 2002*

Въведение

Падането на Берлинската стена постави началото на мащабни промени в страните от Централна и Източна Европа и бившия Съветски съюз. Промените засегнаха обществото в различни аспекти. Те повлияха на начина, по който политическата и икономическата система действа, но също така промените засегнаха и социалната организация на обществото, психологията и културата на живот на хората.

Този доклад представя и анализира главните тенденции и развитие в агро-бизнеса и селското стопанство на страните в периода на преход към пазарна икономика, анализира причините за тези тенденции и развитие, и политическите уроци, които те съдържат.

Упадък и растеж по време на преходния период

Разглеждайки трансформацията в аграрния сектор и в хранително-вкусовата промишленост могат да се дефинират от една страна сходни характеристики, а от друга - много различни тенденции:

Извод 1. Промените в производството са сходни в първоначалните фази на прехода от централизирана към пазарна икономика, докато през втората половина на 90-те години на 20 век, разликите в производството между различните страни са значителни.

Фигура 1 и 2 илюстрират как всички страни преминават през първоначален спад в производството, както в селското стопанство, така и за страната като цяло. Илюстрирано е също така как след първоначалния спад, промените в производството се различават значително. Например, Полша отбелязва значителен ръст на продукцията от 1992 г. насам, докато производството на Украйна продължава своя спад.

В аграрния сектор на икономиката на страните от Централна и Източна Европа, спадът в производството достигна своето най-ниско ниво през средата на 90-те години,

и започва да се възстановява в някои от тези страни, докато аграрното производство в Русия, Украйна и някои други бивши съветски републики продължава да спада.

По отношение на индикаторите за производителност разликите между отделните страни са още по-показателни. Например, производителността на труда в аграрния сектор в бившите съветски републики спада, докато в същото време производителността на труда в някои страни от Централна Европа се увеличава (фигура 3). Например в Унгария, производителността на труда в аграрния сектор почти се е удвоила за първото десетилетие на преходния период, дори и когато производството за същия период е спаднало.

Първоначални ефекти

Извод 2. Първоначалният спад в Брутният Вътрешен Продукт (БВП) е причинен от разрушаване на системата, взаимовръзката между суровинна база, произведена продукция и търговия в страните от Централна и Източна Европа и тези от бившия Съветски Съюз. Съществуват различни модели, които обясняват механизма за разрушаване на системата – някои от тях се фокусират върху информационните проблеми (Blanchard и Kremer, 1997), други се насочват върху търсенето на разходи (Roland и Verdier 1999), има и модели, които анализират проблемите на изпълнението на договорите (Gow и Swinnen, 1998) – всички тези модели обаче съдържат обяснението, че разрушаването на организациите е повлияло негативно върху производството и инвестициите по време на преходния период.

Извод 3. Разкъсването на връзката между тези елементи е много осезателно в аграрния сектор на икономиката, поради ценовата и търговската либерализация и съкращаване на субсидиите за производителите на селско стопанска продукция.

В много страни макроикономическите реформи съвпадат с ценова либерализация и съкращаване на субсидиите по време на ранните години на преходния период (Hartell и Swinnen, 1998, Trzeciak - Duval, 1999). Тези комбинирани реформи въздействат по два начина върху аграрния сектор и хранително-вкусовата индустрия: Първо, всички цени нарастват драстично. Фигура 4 илюстрира как цените на хранителните продукти нарастват с повече от 500 % за периода 1988 – 1990 в Полша. Второ, по време на преходния период се увеличават не само номиналните цени, но и относителните цени. Фигура 4 илюстрира как цените на вложените суровини и материали нарастват много повече от цените на готовите продукти в полската аграрна икономика. Същото се е случило в повечето страни от Централна и Източна Европа и страните от бившия Съветски Съюз, което от своя страна води до значителен спад в аграрната търговия, както показва фигура 5.

Реформи и средно-срочни ефекти

Докато промените в БВП и Брутната Селскостопанска Продукция за периода 1989-1992 са сравнително сходни между отделните страни от Централна и Източна Европа и бившите Съветски републики, тенденциите в промените на БВП и брутната селскостопанска продукция след 1992 г. варират значително. Причината за разликите е в различната политика на правителствата на отделните страни по отношение на реформите.

Извод 4. За да се постигне “съзидание” след “разрухата” са необходими основни реформи. Важен елемент на устойчивият растеж на икономиката е макроикономическата стабилизация, включваща реформи във фискалните и монетарните институции на страните.

В Русия, например, държавата не е приела различна роля в икономическия живот, а само се е оттеглила от много важни аспекти и не е била в състояние да изпълнява ключова роля в процеса на развитие на пазарната икономика (Scheifer, 1997).

Прогресът на генералните реформи и либерализацията е систематизиран в таблица 1 “Индекси на либерализация”. Индикаторите показват няколко групи в зависимост от прогреса на реформите. Първи са страните от Централна и Източна Европа като Унгария, Полша и Чехия, които са напреднали много. Най-бавно реформиращите се страни са тези от Централна Азия.

Извод 5. Страните в преход, които са осъществили реформите най-бързо и изцяло се характеризират с по-добро развитие на икономиката като цяло и на аграрния сектор, в частност.

Реформи и Аграрна Икономика

Извод 6: По отношение на аграрния сектор успешното осъществяване на икономическите реформи се отъждествява с достъп до капитал и нови технологии, с осъществяване на приватизация на фирмите от сектора.

Тези основни реформи повлияха на средата, в която се осъществява прехода на аграрната икономика. Например, притокът на чуждестранни инвестиции и свързаните с тях приток на технологии, know-how и капитали в аграрния сектор и хранително-вкусовата промишленост е от съществено значение за страните, където прогресът на общите реформи и макро-икономическата ситуация създадоха благоприятна среда за чуждестранните инвестиции.

Макро-икономическата стабилизация и успехът на реформите резултатират не само в подобрен достъп да чуждестранни капитали, технологии и know-how, но и подобрен достъп до местни кредити и капиталови средства за аграрния бизнес.

Реформа със съществено влияние върху аграрния сектор на икономиката е приватизацията на компаниите, които предоставят суровини и кредити на аграрния бизнес, както и приватизацията на предприятията от хранително-вкусовата промишленост. В преглед на приватизацията, Kornai (2000) прави извода, че приватизационните стратегии, осъществявани чрез директна продажба на държавните компании чрез структурата на мажоритарна собственост, както е в Унгария, се характеризират с по-голям успех, отколкото приватизационните стратегии, основани на свободно разпределение на права за собственост в държавните компании. Тази приватизационна стратегия води до вътрешна приватизация, в която мениджърите могат да придобият мажоритарния дял от активите, както е в Чехия и Русия. Резултат от приватизационната стратегия в Унгария е появата на малки предприятия от аграрния сектор, което е с главно позитивно влияние върху представянето на целия аграрен и хранителен сектор в Унгария, също и поради обстоятелството, че значителна част от капиталовите потоци са от чуждестранни капиталови компании.

Ключови реформи, специфични за аграрния сектор на икономиката са поземлената реформа и реструктурирането на аграрните стопанства. По отношение на този проблем има богата литература – Csaki и Lerman, 2000; Lerman, 1999; Mathijs и Swinnen, 1998, Swinnen, 1999. Аз ще систематизирам само някои по-важни моменти на реформите.

Извод 7: По-важно значение има формата на правата върху земята, отколкото кой е притежателят на тези права.

В страните от Централна и Източна Европа земята е реституирана на бившите собственици, давана на фермерските работници в граници, или давана под лизинг с опция за продажба на нови аграрни стопанства.

Въпреки, че тези поземлени реформи са били комплексни и трудни за изпълнение, те приключиха с по-добре дефинирани права за собственост за новите притежатели на земя, в сравнение с поземлените реформи в някои от бившите Съветски републики, като Русия и Украйна. В тези страни земята е давана на тези, които ползват земята, и разпределяна чрез дялове или ваучери на работниците от колективните или държавните аграрни стопанства. По този начин физическите лица не могат да определят точното разположение на земята, която принадлежи към съответният ваучер. Това от своя страна води до ограничени права на ползване за физическите лица и не способства за развитие на частната поземлена собственост върху земята. В резултат,

семејните поземлени стопанства се појавуваат бавно, а големите аграрни стопанства имаат малко мотивација за реструктурирање.

Извод 8: *По отношение на реструктурирањето на аграрниот сектор на икономиката съществуват два екстремни възгледа: 1. Колективните и државните аграрните стопанства се карактеризираат с неефективност, която би довела до техниот колапс и тяхното исчезвање, когао правителствениот контрол върху структурата на аграрните стопанства спре да се прилага. 2. Според вториот възглед, индивидуалните аграрни стопанства не са ефективни, защото фермерите в страните от Централна и Източна Европа нямат опит в осъществяването на аграрен бизнec.*

Емпиричните доказателства покажуваат голема вариација по отношение на развитието на типа аграрни стопанства. В некои страни се набљудува почти пълна замяна на колективните и државните аграрни стопанства с частни такива, в други страни тенденцијата е противоположна, но в повеќето страни от Централна и Източна Европа се набљудува смесена еволуција. Тези разлики не са случајни, защото отразуваат разликите в мотивацијата и разходите за започвање на индивидуален аграрен бизнec, разлики, причинени и от политическите и от структурните промени в икономиката. На пример, колапсот на бившите колективни и државни аграрни стопанства е бил најсилен в тези страни, в които аграрните стопанства се карактеризираат с ниска производителност и висока трудоемкост (Mathijs и Swinnen, 1998).

Извод 9: *Има възможност за значително подобрување на производителноста чрез по-добър мениџмънт на аграрните стопанства и чрез засилвање на бюджетните ограничeния.*

Много иследвания покажуваат, че разликите в ефективноста на аграрните стопанства са големи дори в рамките на една страна и подобрувањето в мениџмънта може да доведе до значително повишавање на производителноста. В тези страни, в които аграрните стопанства са били принудени да осъществуваат промени и бюджетните ограничeния са големи, производителноста нарастува значително и разликата между различните организации намалува, докато в други страни ефективноста се е понижила по време на преходниот период (Mathijs и Swinnen, 2001; Sedik, 1999).

Сурувинни и трудови приспособувања в аграрниот сектор на икономиката

Докаото значително внимание е одделано на либерализирање на трговските условија, ценовите реформи, реструктурирање на аграрните стопанства, приватизација, поземлена реформа и т.н., односително по-малко внимание е обрзувано на капиталовите

и трудовите пазари, въпреки, че те са от съществено значение за възстановяването и устойчивото развитие на аграрния сектор.

Извод 10: *Използването на суровини и материали се понижава навсякъде в сходна степен, с изключение на трудовите приспособявания в аграрната икономика, което се различава сред страните от Централна и Източна Европа и между регионите.*

Спадът в търговията и намалението на субсидиите стимулира редуцирането на използването на суровини в аграрния сектор на икономиката. Например, използването на изкуствени торове, първоначално силно субсидирано, се е понижило с 80 % средно за страните в преход. За сравнение, използването на земята остава относително постоянно.

По време на 5-годишния период на преход, трудовата заетост в аграрния сектор на Чехия, Словакия и Унгария се понижи драстично (с около 50%), докато за същия период трудовата заетост в Русия и Украйна се повиши, като най-значително повишение в трудовата заетост се наблюдава в страните от Централна Азия. Например в Киргизтан трудовата заетост в аграрния сектор се повиши с 60 %.

Външните икономически условия, както и правителствената политика повлияха върху оттеглянето на трудовия ресурс от аграрния сектор за периода на преход, които от своя страна повлия върху производителността и доходите в аграрния сектор, като подобряването на трудовата производителност е в силна зависимост от оттеглянето на трудовия ресурс от аграрния сектор.

Средносрочни ефекти в аграрния сектор на страните от Централна и Източна Европа: *възстановяване чрез увеличение на производителността*

Извод 12: *Докаато първоначалният спад в аграрния сектор е причинен от институционалните проблеми в съответните страни, възстановяването е опосредствано от увеличение в производителността. В резултат в тези страни, в които необходимите реформи са били изпълнени, увеличението на производителността е станало факт през втората половина на 90-те години на 20 век.*

Например, фигури 7-9 представят увеличаването на доходите в някои от страните. Фигура 10 илюстрира как повишаването на производителността води до подобряване на производството на захар в страните от Централна и източна Европа.

Извод 13: *Важен момент по пътя на възстановяването и увеличаването на производителността е развитието на институции за достъп до капитал, за информация, промяна на продуктовата структура.*

Важна причина за повишаване на производителността в аграрния сектор е появата на нови институции за информационна и продуктов обмен, както и за изпълнение на договорните отношения. Страните в периода преди преход към пазарна икономика се характеризираха със силна вертикална интеграция. Централното планиране осигуряваше информация и изпълнение на договорните задължения, включително и взаимоотношенията между различните икономически агенти. Премахването системата на централното планиране и контрол в отсъствие на нови институции за осигуряване на изпълнение на договорите, размяна на информация и финансиране на посредничеството се отрази негативно върху икономиката (Gow и Swinnen, 1998, Stiglitz, 1999).

Успешните институции предлагат достатъчно гъвкавост с цел да предоставят възможност на производителите, доставчиците и купувачите да се приспособят към постоянните промени на средата в условията на преход от централизирана към пазарна икономика.

Извод 14: Вертикалната интеграция, особено по отношение на преките чуждестранни инвестиции, има важно значение за появата на институциите, опосредстващи промяната.

Вертикалната интеграция в нейните различни форми подобрява достъпа до капитал, суровини и технологии за аграрните стопанства. Освен достъпа до капитал, аграрния бизнес, в търсене на гарантирани и високо качествени суровини (или продуктови пазари), влияят върху увеличаване на производителността и подобряване на маркетинга на аграрните стопанства, както и допринасят за преодоляване на ограниченията, които възпрепятстват икономическата им активност в периода на преход към пазарна икономика. Например, фирмите от хранително-преработващата индустрия са сключили договори с банките и доставчиците на основни суровини за доставка на аграрните стопанства със суровини, чрез които те ще произведат високо качествени продукти за фирмите от хранително-вкусовата индустрия. Аналогично, фирмите, доставчици на суровини, подпомагат аграрните стопанства в намирането на пазари за тяхната продукция, с цел да стимулират търсенето на продукцията на фирмите-доставчици на суровини от страна на аграрните стопанства. Чуждестранните компании имат важно значение в това развитие.

Разширяване на ЕС, търговия, СТО и Обща Аграрна Политика

Извод 15: От началото на прехода към пазарна икономика, търговията на аграрна продукция и продукция на хранително-вкусовата индустрия между Европейския Съюз и страните от Централна и Източна Европа се е повишила, нетният експорт на ЕС – също.

Докато вноса на ЕС на аграрна продукция от страните от Централна и Източна Европа се е удвоил, износа на ЕС към страните от Централна и Източна Европа се е увеличил десетократно (фигура 12). В резултат на това, нетният търговски баланс на ЕС се е подобрил от негативен 1 млрд. ЕВРО до позитивен – 2 млрд. ЕВРО. Естеството на търговията на аграрна продукция и продукция на хранително-вкусовата индустрия се е променила значително. Износът на преработени продукти от ЕС към страните от Централна и Източна Европа се е увеличил повече отколкото износа на първични продукти.

Разширяването на ЕС ще доведе до разрушаване на търговските бариери, в резултат на което ще се постигне последваща стимулиране на взаимоотношенията между петнадесетте страни-членки на ЕС и страните от Централна и Източна Европа. Интегрирането на страните от Централна и Източна Европа към общата аграрна политика ще допусне тези страни до търговски протекции и субсидии, което ще доведе до повишаване на аграрното производство и на нетния експорт на аграрни и хранителни продукти в страните от Централна и Източна Европа. Разширяването на ЕС и присъединяването на страните от Централна и Източна Европа към общата аграрна политика ще доведе до повишаване на цените на аграрната продукция на тези страни и следователно – до увеличение на производството, в резултат на това – ще се повишат експортните субсидии, ще се постигне напрежение в бюджета на ЕС и конфликт със споразуменията на СТО за аграрната търговия.

Извод 16: Влиянието върху ЕС-15 ще бъде по-ограничено, от колкото се е очаквало първоначално, макар да остава несигурността по отношение на взаимодействието със СТО.

Първо, зад аграрните търговски взаимоотношения между ЕС и страните от Централна и Източна Европа, стоят освен експортните субсидии също и качествените разлики, конкурентоспособността на хранителните продукти на страните от ЕС и по-развитата институционална рамка.

Второ, в сравнение с големите редуки в търговските бариери от 1989, бъдещите промени ще са по-скромни. Например, последните пазарни и политически промени редуцираха цената и производственият ефект на интеграцията към общата аграрна политика. Ценовата разлика между ЕС и страните от Централна и Източна Европа се е понижила от началото на 90-те години на 20 век поради три причини. Първо, реформите в общата аграрна политика редуцираха цените на повечето стоки, които са били под протекция. Второ, увеличението на аграрните протекции в страните от Централна и Източна Европа от средата на 90-те години. Трето, последващото редуциране на разликата в номиналните цени между ЕС и страните от Централна и

Източна Европа Например фигура 14 показва намалението на ценовата разлика за пшеницата, фигура 15 показва намалението на ценовата разлика за млякото.

Понастоящем производителността на аграрния сектор в страните от Централна и Източна Европа е значително по-ниска от тази на петнадесетте страни-членки на ЕС. Производителността на аграрния сектор в страните от Централна и Източна Европа започва да се подобрява от средата на деветдесетте години и се очаква да продължи да се увеличава с процеса на разширяване на ЕС, както поради икономическите условия, които ще трябва да бъдат изпълнени, така и поради подобрения достъп до капитал, технологии и т.н., който се опосредства от разширяването на ЕС.

Увеличаването на производителността от средата на деветдесетте години на 20 век е значително в страни като Унгария, с много чуждестранни инвестиции в хранително-вкусовата индустрия. Последното допринася за по-добър достъп до суровинна база, капитал и технологии за аграрните стопанства, които взаимодействат с компаниите от хранително-вкусовата индустрия. Увеличението на производителността се забавя в Полша и Румъния, които се характеризират с неблагоприятни продуктови структури. Значителна част от земята в Полша и Румъния е използвана от (много) малки семейни аграрни фирми. Емпиричните данни показват, че малките семейни ферми не са спомагали за реструктурирането и растежа на производителността през изминалите години. Те се характеризират със скрита безработица, ниски умения, труден достъп до суровинна база и неефективни продажби.

Таблица 1: Ход на реформите през 1999

	Индекс на либерализация (в %, 1997)	Индекс на аграрна реформа (1999)
Чехия	93	8.6
Унгария	97	8.8
Полша	89	7.8
Словакия	86	7.6
Централна Европа	91	8.2
Албания	78	6.8
България	79	7.6
Румъния	75	6.6
Словения	89	8.0
Балкани	80	7.3
Естония	93	8.4
Латвия	93	8.4
Литва	89	7.6
Прибалтийски Републики	90	8.1

Беларус	51	1.8
Молдова	75	6.0
Русия	83	5.6
Украйна	65	5.4
Европейски бивши Съветски Републики	69	4.7
Казахстан	75	5.6
Киргизтан	86	6.4
Таджикистан	45	4.2
Туркменстан	36	2.0
Узбекистан	57	2.0
Централно Азиатски бивши Съветски Републики	60	4.0

Източник: Световната банка, Csaki и Tuck (2000)

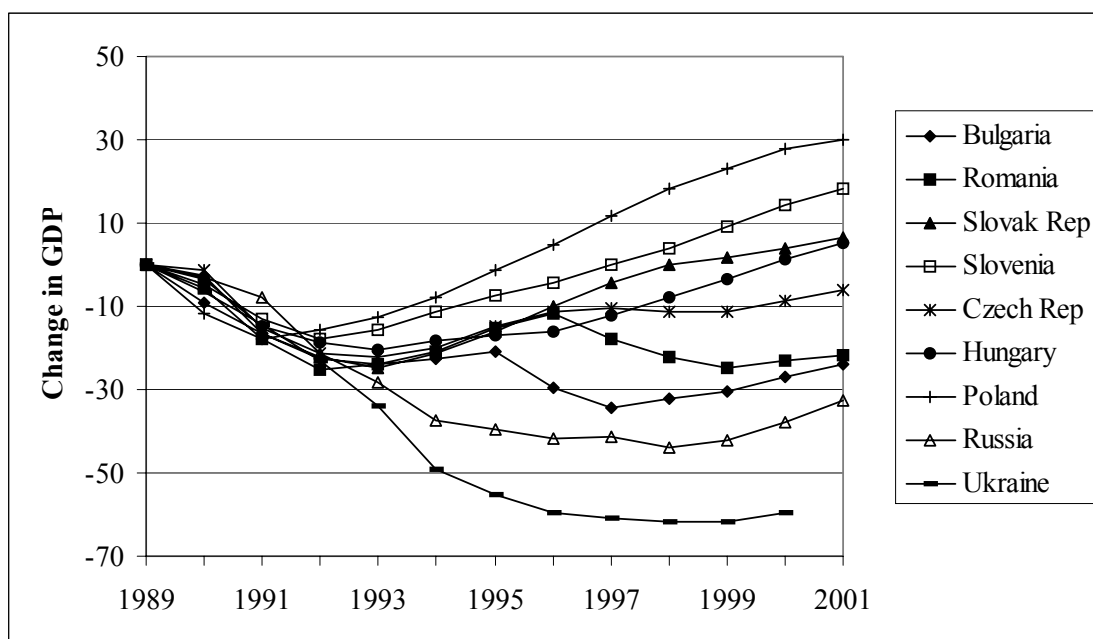
Таблица 2: Индекс на либерализация на земеделските стопанства, 1998

	FII		FII
Албания	95.0	Чехия	25.0
Армения	89.2	Казахстан	23.7
Латвия	86.5	Украйна	11.9
Литва	85.7	Русия	11.1
Румъния	75.6	Узбекистан	9.5
Унгария	47.6	Туркменистан	6.1
България	46.5	Словакия	6.1
Грузия	36.4	Беларус	5.7
Киргизстан	34.4	Таджикистан	5.2

^a FII се изчислява като се раздели разликата от дела на индивидуалните земеделски стопанства в общата земеделска земя през 1998 ((IND98) и през 1989 (IND89) на 100 минус делът на индивидуалните земеделски стопанства в общата земеделска земя през 1989: $FII = (IND98 - IND89) / (100 - IND89) * 100$.

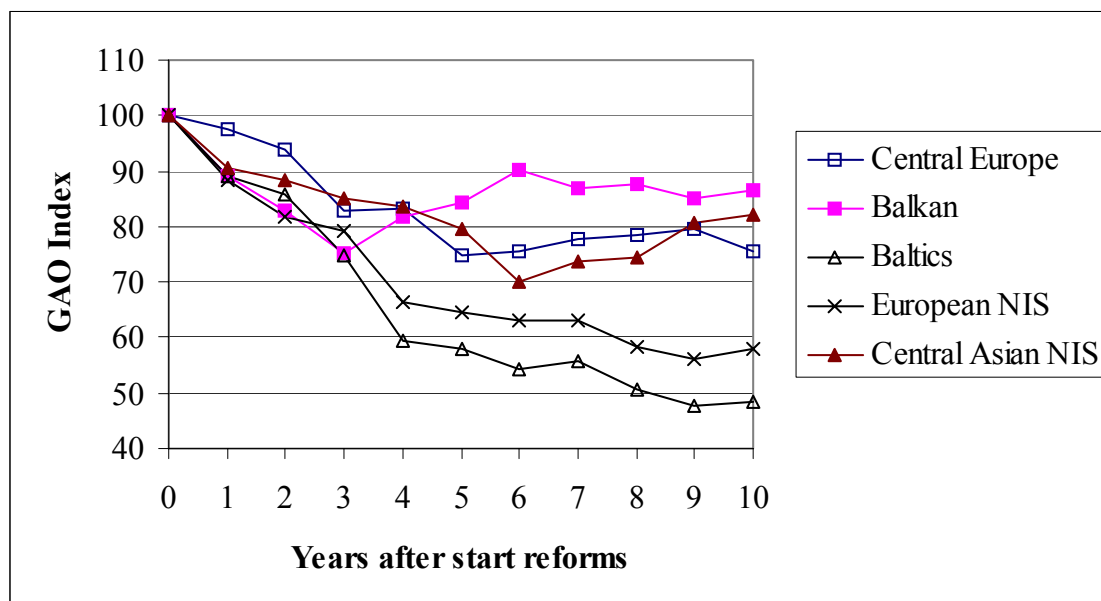
Източник: Mathijs and Swinnen (1998), Csaki and Nash (1998) and national statistics

Фигура 1: Промени в БВП от 1989

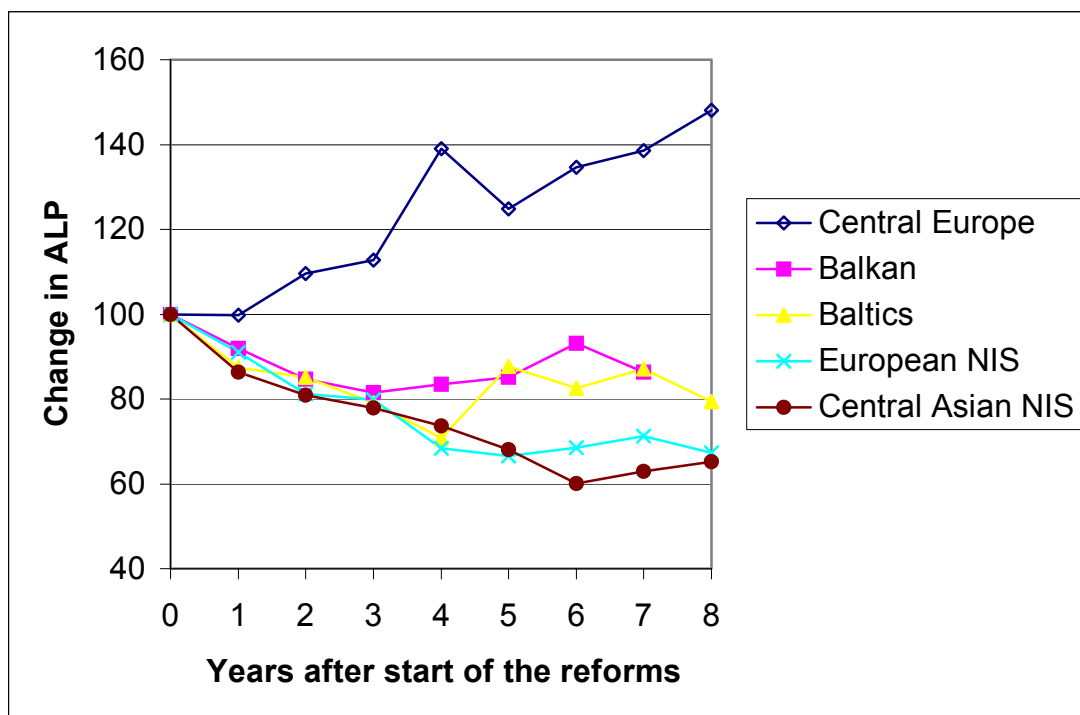
Източник: OECD

Фигура 2: Промени в брутната аграрна продукция)

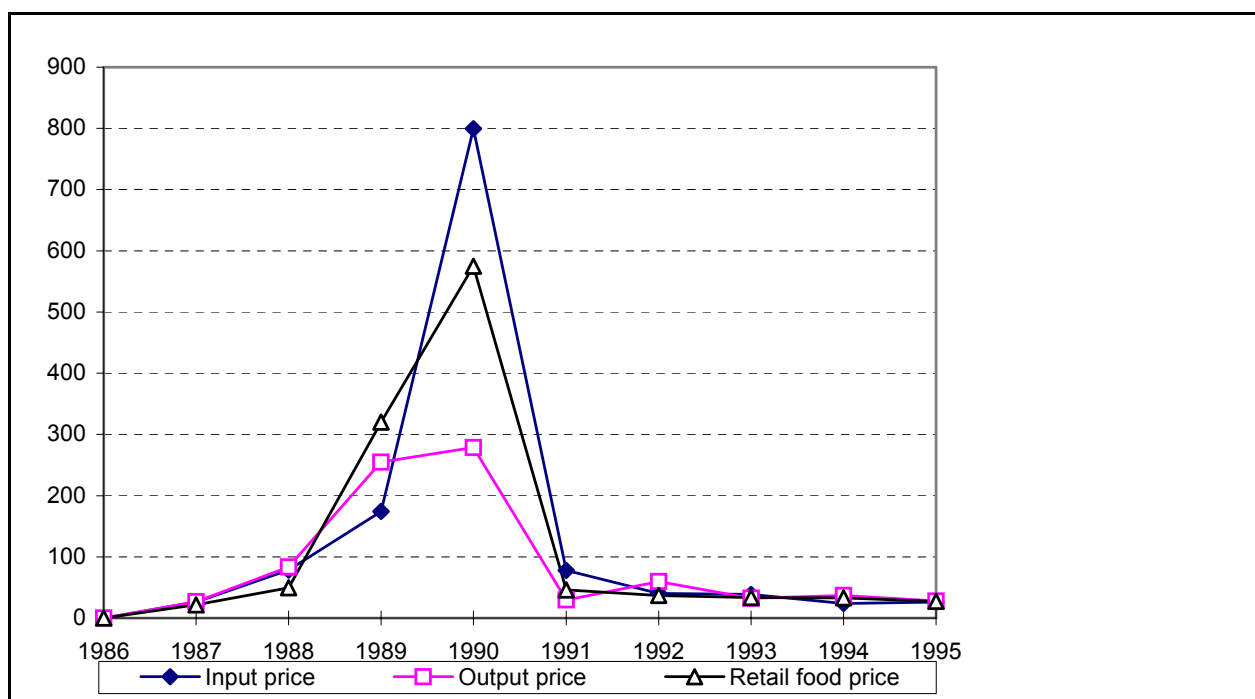

Източник: FAO

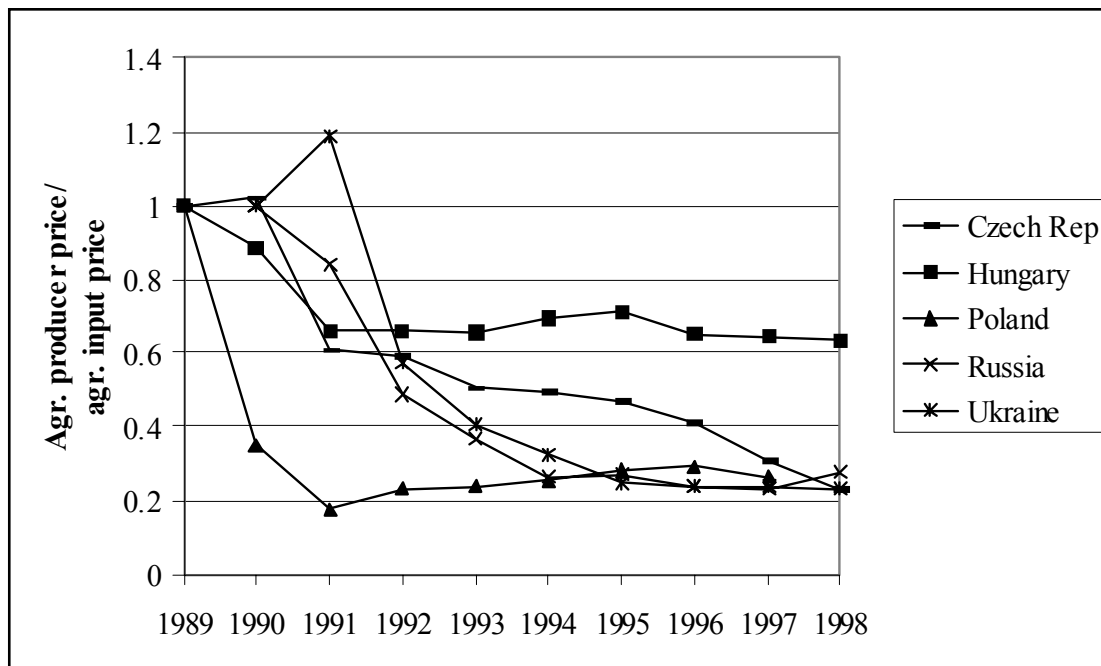
Фигура 3: Промени в производителността на труда в аграрния сектор

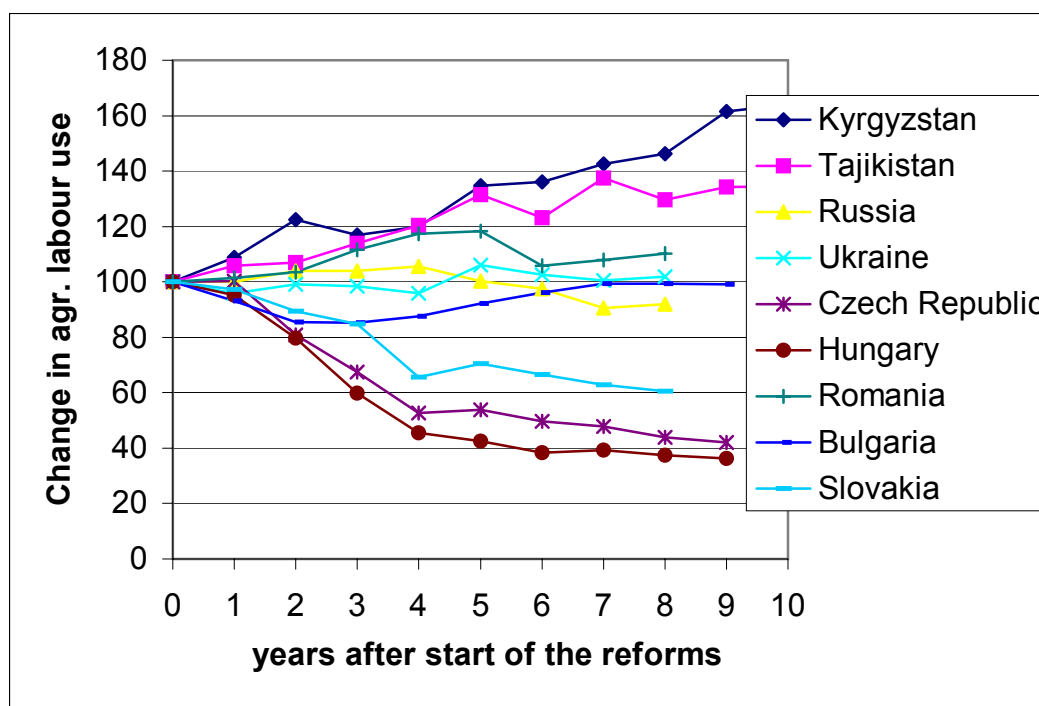
Фигура 4: Промени в цените на суровините и готовата продукция в аграрния сектор в Полша 1986-1995

Фигура 5: Промени в условията на търговия от 1989

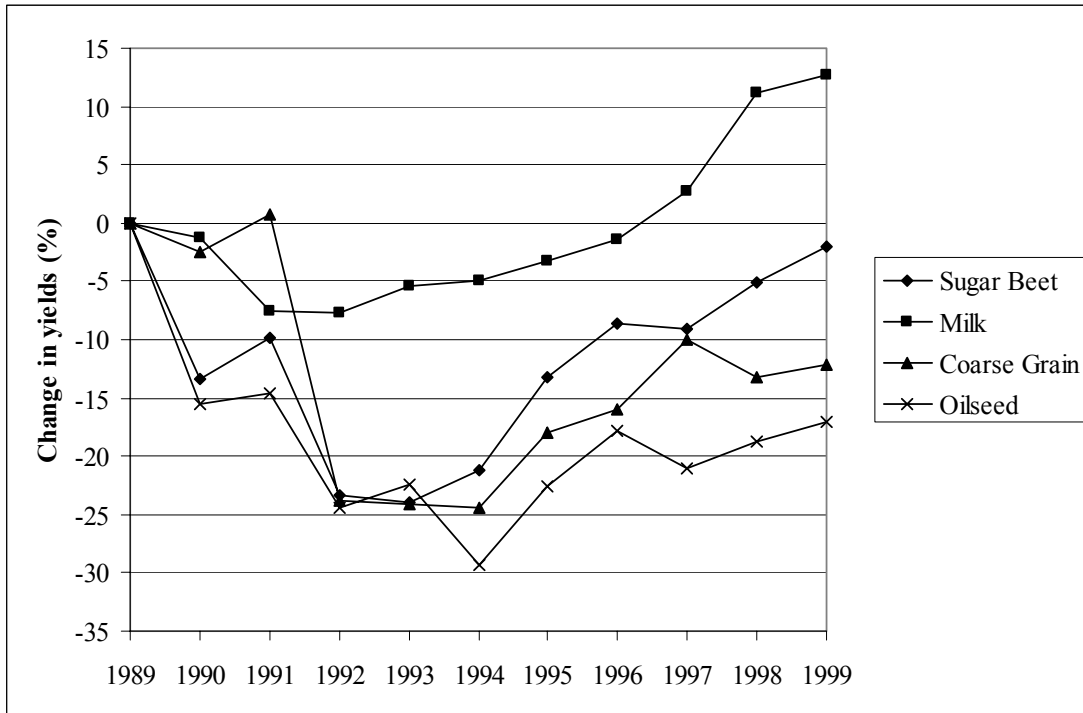

Фигура 6: Промени в използването на трудов ресурс в аграрния сектор

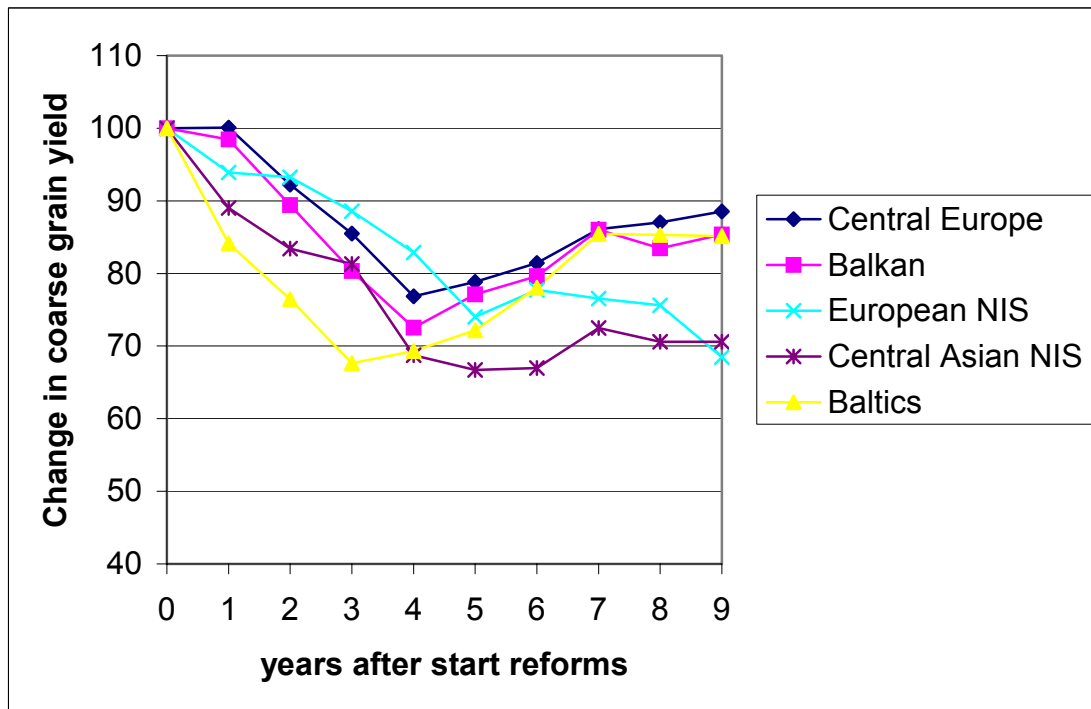
Фигура 7: Промени в доходите 1989-1999

(Средно за Полша, Чехия, Словакия и Унгария)

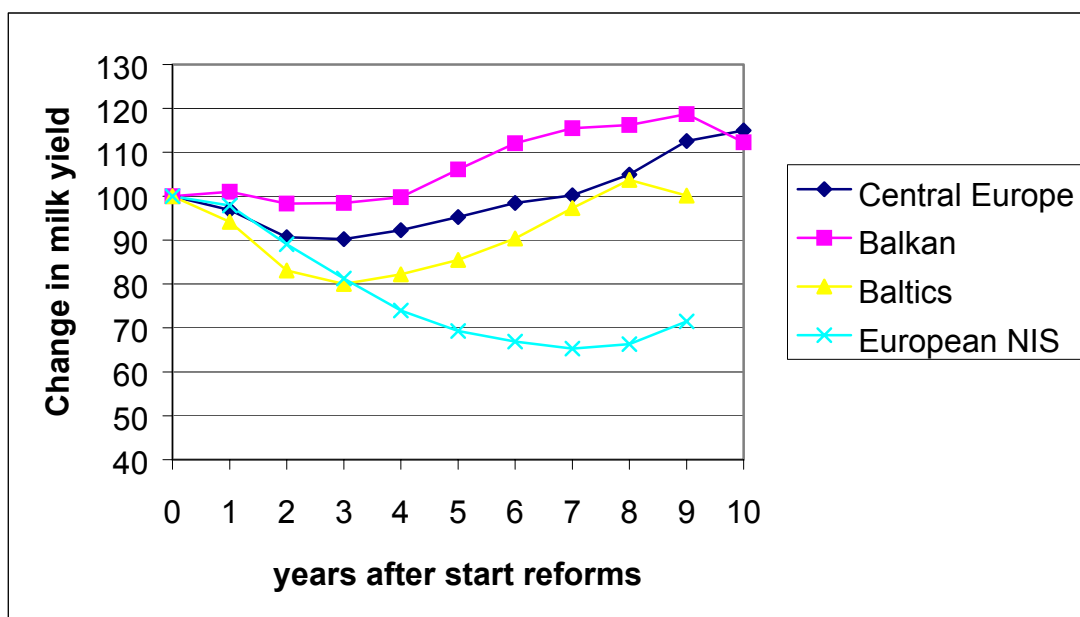
Източник: FAO

Фигура 8: Промени в доходите от ниско-качествени зърнени храни

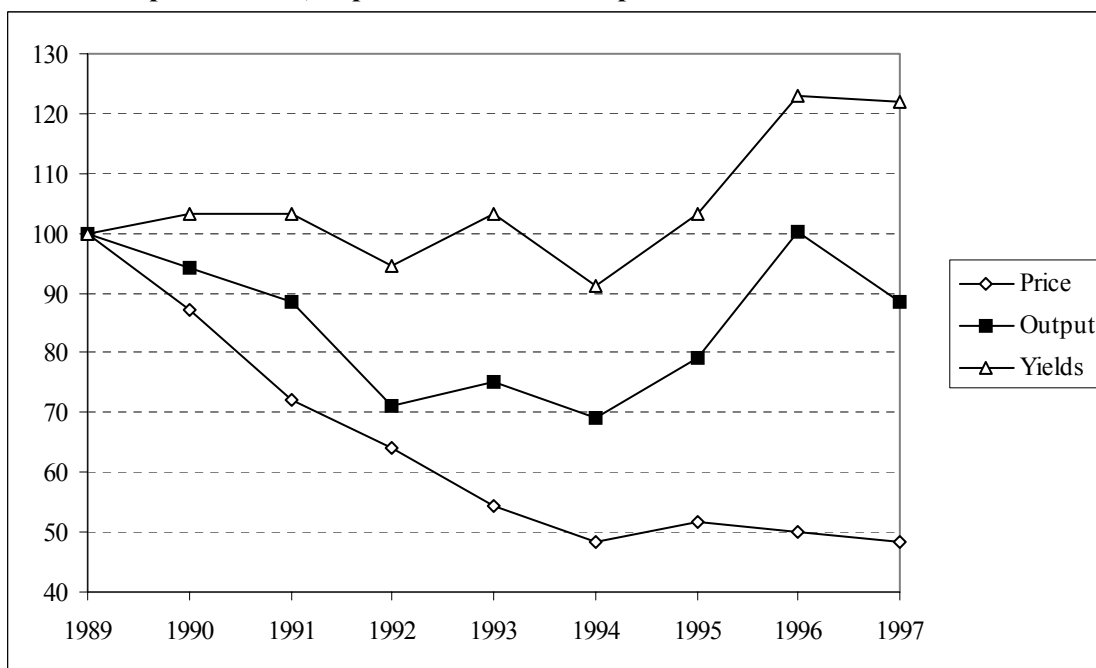
Източник: USDA

Фигура. 9: Промени в производството на мляко

Източник: ZMP (2001)

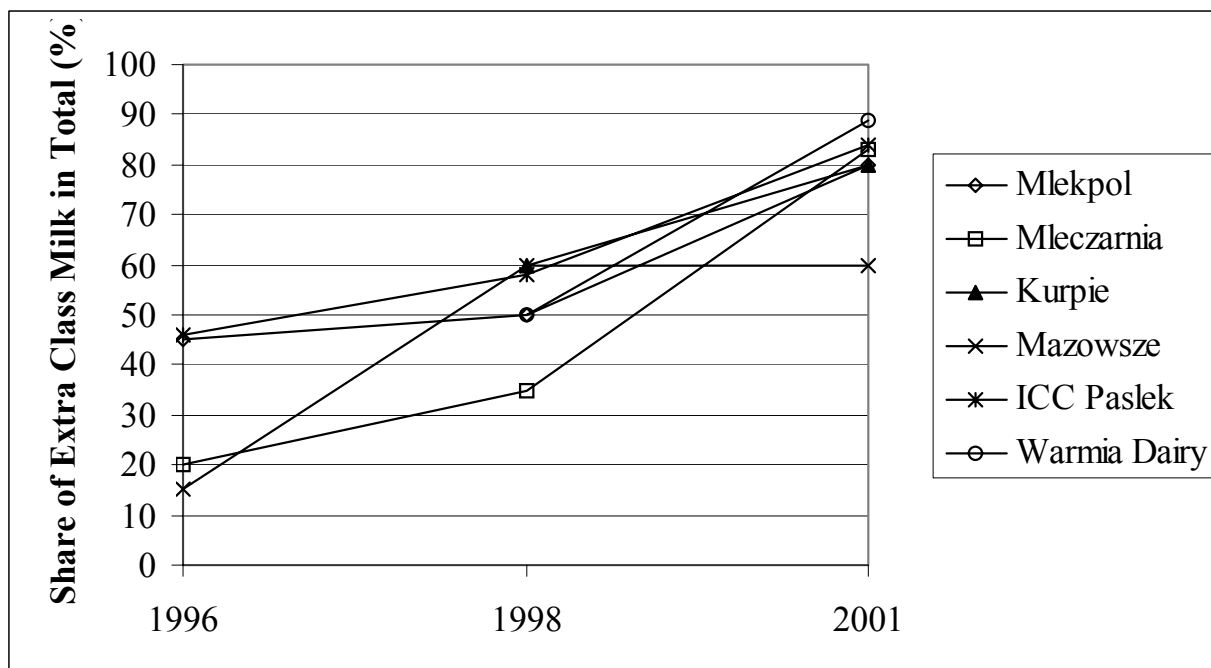
Фигура 10: Развитие в производството, относителните цени и доходите от захарно цвекло в страните от Централна и Източна Европа

Средно за Полша, Унгария, Чехия и Словакия

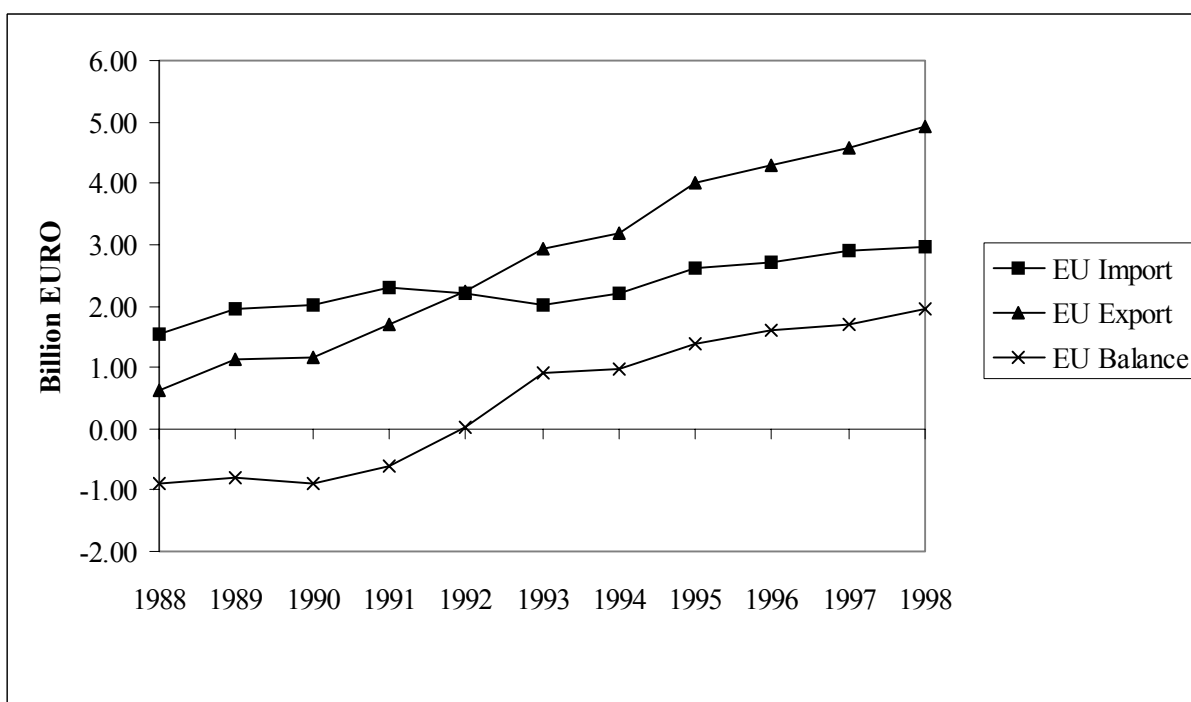
Източник: Swinnen, Gow и Maviglia (2002)

Фигура 11: Промени в дела на доставките на високо-качествено мляко

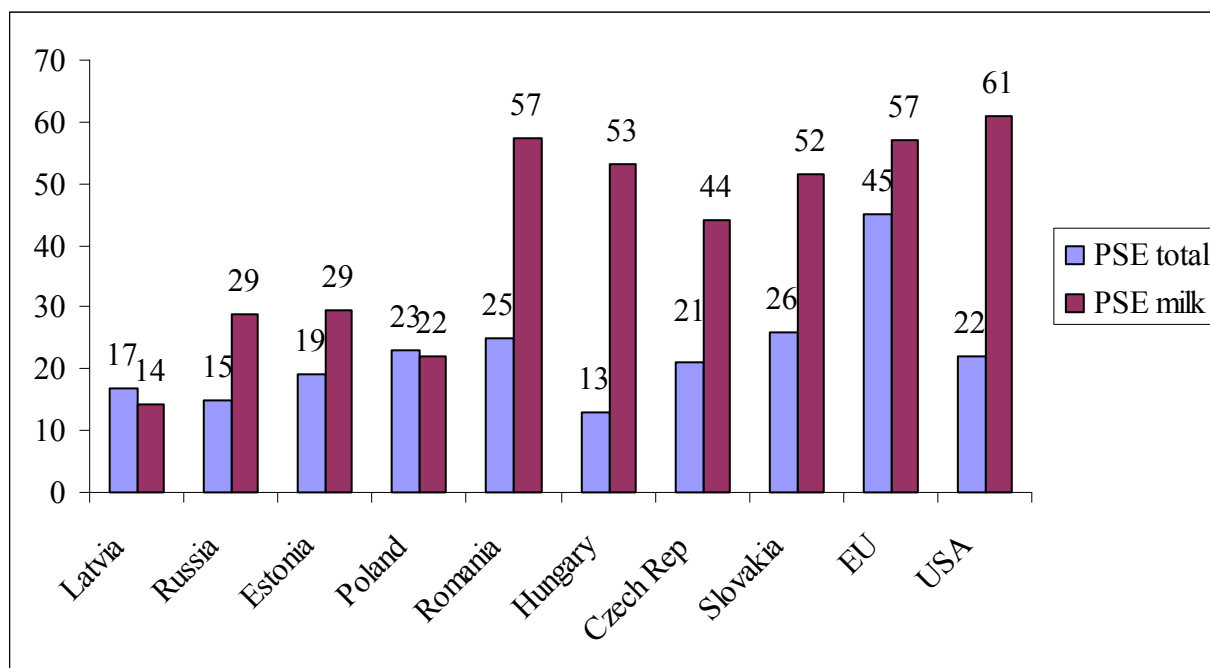

Източник: Dries and Swinnen (2001)

Фигура 12: Търговия между ЕС-15 и страните от Централна и Източна Европа по отношение на аграрни и хранителни продукти (Млрд. €)

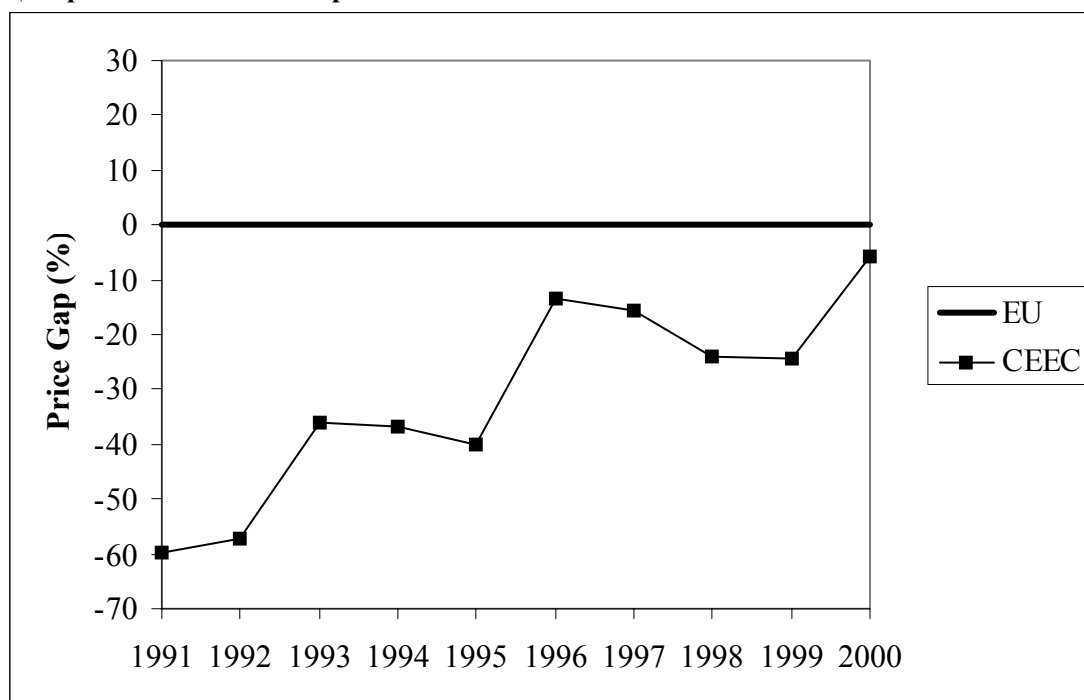

Фигура 13: Аграрна протекция в страните от Централна и Източна Европа през 1998 (% PSE for total and milk)

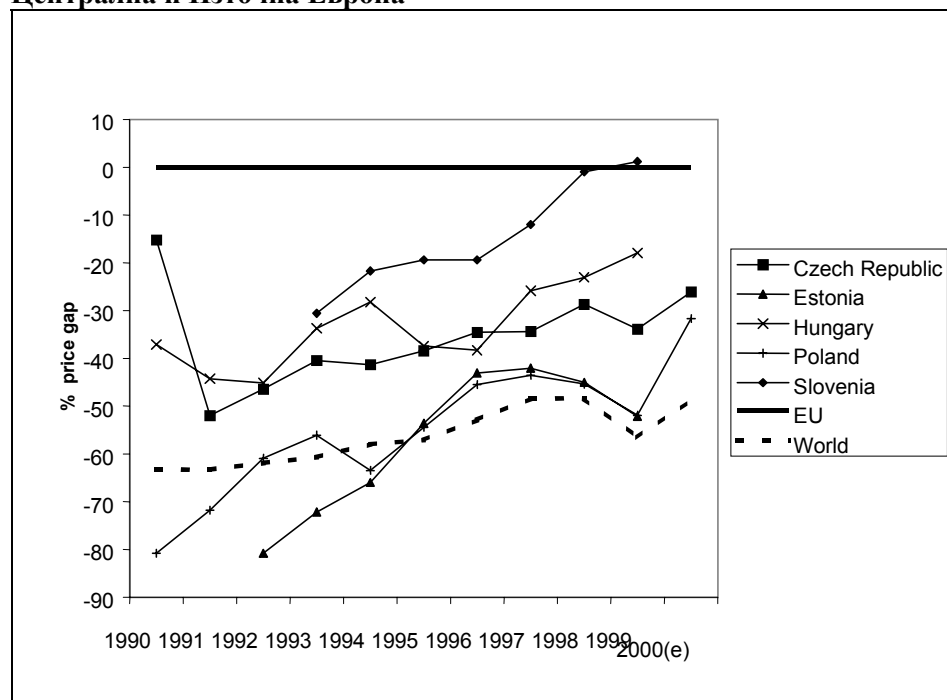
Източник: OECD

Фигура 14 Развитие на разликата в цената на пшеницата между ЕС и страните от Централна и Източна Европа

^a Средно за Чехия, Унгария, Полша, Румъния и Словакия
Източник: European Commission

Фигура 15: Развитие на разликата в цената на млякото между ЕС и страните от Централна и Източна Европа

Източник: Berkowitz and Münch (2000)